

HAREZM TÜRKÇESİNDEKİ SÖZCÜK ÖBEKLERİNİN TÜRKİYE TÜRKÇESİNDEKİ SÖZCÜK ÖBEKLERİNDEN YAPISAL FARKLILIKLARI*

Muharrem YILDIZ**

Öz

Günümüz Türk lehçeleri arasındaki sözdizimsel benzerlik ve farklılıkları bütüncül bir yaklaşımla ortaya koyan pek çok çalışma yapılmıştır; ancak tarihî Türk lehçelerinde, art zamanlı yapılan sözdizim çalışmaları çoğunlukla tek bir esere bağlı kalınarak yürütülmüştür. Bu çalışmada, Harezmi Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki sözcük öbeklerinin yapısal ve sözdizimsel işlevleri arasındaki farklar, Harezmi Türkçesi eserlerinin bütünü incelenerek ve ön planda tutularak belirlenmeye çalışılmıştır. Sözcük öbeklerinde her iki lehçede de sözcüklerin diziliş sırasının aynı olduğu, farklılıkların büyük ölçüde ek düzeyinde veya sözcük öbeğinin sözdizimindeki işlevinden kaynaklandığı tespit edilmiştir. Konu bütünlüğünü bozmamak amacıyla geleneksel Türk dili sözdizim çalışmalarında genel olarak ortak kabul görmüş öbek yapılarına değinilmiş, bu yapılar üzerindeki farklı görüşler tartışmaya açılmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Sözdizimi, Sözcük Öbekleri, Harezmi Türkçesi.

THE STRUCTURE OF REDUPLICATIONS IN TÜRK KALBI

Abstract

There have been many studies that reveal the syntactic similarities and differences between modern Turkish dialects with a holistic approach, but in historical Turkish dialects, diachronic syntactic studies have mostly been conducted by adhering to a single work. In the study, the differences between the structural and syntactic functions of word phrases in Khorezmian Turkic Language and Turkey Turkish, the whole works of Khorezmian Turkic Language were examined and tried to be determined by keeping them in the foreground. It has been determined that the order of the words in both dialects in the word phrases is the same, and the differences are mostly due to the suffix level or the function of the phrase in the syntax. In order not to break the integrity of the subject, generally accepted phrasal structures were mentioned in traditional Turkish syntax studies and different views on these structures were not discussed.

Keywords: Syntax, Word Phrase, Khorezmian Turkic Language.

GİRİŞ

Türk dili, her bir dilin kaderi olan, iç ve dış birçok sebeplere bağlı olarak vuku bulan değişim hadisesinden tabii olarak etkilenmiş ve bu değişim, kendisini dilin dört temel alanını teşkil eden ses bilgisel, biçim bilgisel, anlam bilgisel ve sözdizimsel düzlemde göstermiştir. Bunlardan en yavaş değişeni dile matematiksel bir işlev kazandıran sözdizim boyutudur; ancak gerek günümüz Türk lehçeleri gerekse de tarihî Türk lehçeleri arasında sözdizim farklılıkları Türkçenin genel sözdizim yapısını bozmayacak boyutta da olsa mevcuttur.

* Bu çalışma, Bartın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Harezmi Türkçesi Sözdizimi konusu üzerine hazırlanmakta olan doktora tezimize dayanarak teşkil edilmiştir.

** Doktora Öğrencisi, Bartın Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, muharremyildiz@hotmail.com, ORCID: 0000-0002-0882-3437.

Çalışmada Harezmi Türkçesindeki sözcük öbekleri ön planda tutularak bu yapıların Türkiye Türkçesindeki sözcük öbeklerinden yapısal farklılıkları belirlenmeye çalışılmıştır.

Harezmi Türkçesi, Karahanlı Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş evresi olma özelliği taşır ve Oguz, Kıpçak, Kanglı boylarının kaynaşıp ortak bir edebi dil oluşturması ile teşekkül eder. Bu yönüyle Harezmi Türkçesi, Türk dilinde art ve eş zamanlı bir çalışma için kapsamlı bir alanın merkez noktasını oluşturur. Çalışmada günümüz Türk dili ve lehçeleri ile tarihî Türk lehçeleri arasında bu çalışmalara kaynaklık edecek bir eser ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Harezmi Türkçesinde Sözcük Öbekleri:

1. Sayı Öbeği

Harezmi Türkçesinde sayı ifadeleri çoğunlukla günümüz Türkiye Türkçesindeki gibi [Sıfat] / [Ad] veya [Ad] / [Ad] biçiminde kurulur. Bunlara ilaveten Harezmi Türkçesinde *tağı* “ve, de/da, dahi” bağlacı ile kurulan sayı ifadeleri mevcuttur. Bu sayı ifadesinde *tağı* bağlacı sonraki küçük sayıyı toplama ilgisi ile önceki büyük sayıya bağlar.

yüz yegirmi tağı dört miñi / resül enbiyâlar “yüz yirmi dört bin peygamber” MM 5

tëve **kırk tağı altı** bolsa sanı zekât dört yaşında erek (*Develerin sayısı kırk altı olunca zekat olarak dört yaşında bir deve gerek.*) MM 207

eger bolsa **altmış tağı bir** tëve “eğer atmış bir deve olsa” MM 207

eger bolsa **toksan tağı bir** tëve “eğer doksan bir deve olsa” MM 210

tëve **yüz tağı toksan altı** kaçan / eger bolsa dört hıkkâ bəriñ revân “Develerin sayısı yüz doksan altı olsa dört yaşında dört deve zekat verin.” MM 214

Kıyasü'l-Enbiyâ'da bir örnekte, Eski Türkçedeki “artuki” sözcüğü ile kurulan *otuz artuki sekiz* (otuz sekiz), *kırk artuki yeti* (kırk yedi) sayı ifadelerine benzer olarak “eksük” sözcüğüyle kurulan bir sayı ifadesi mevcuttur:

“...**ëllig eksük miñ** yıl dâvet kıldı” “...dokuz yüz elli yıl (dine) davet etti” KE 23v4-5

Türkiye Türkçesinde sayı öbekleri sözdizimi içinde isim ve sıfat görevinde kullanılır (Özkan, Toker & Aşçı 2016: 108). Harezmi Türkçesinde zaman bildiren sayı ifadeleri eyleme eksiz biçimde doğrudan bağlanarak zarf göreviyle kullanılabilir. Dönem eserlerinde yaşa- “yaşamak” eyleminin kullanıldığı cümlelerde bu durumla sıklıkla karşılaşılır.

İsmâ'il İbrâhimde kedin kırk yaşadı, İshâk **ëllig êki** yaşadı. (Hz. İsmail, Hz. İbrahim'den sonra kırk yıl, Hz. İshak elli iki yıl yaşadı.” KE 56v/4

Mısır yaşı birle ol vaqтта **on üç** yaşar erdi “Mısır takvimi ile o zamanda on üç yaşındaydı.” NF 359/11

Harezmi Türkçesi eserlerinde [Ad] / [Ad] biçiminde kurulmuş, kalıplaşmış şekilde kullanılan *tümen miñ* “on bin bin” ifadesine sıklıkla rastlanır. Bu, belirli bir sayısı değil çokluğu ifade eder.

tümen miñ birle ağı yutğu kerek “binlerce zehir yutmak gerek” MM 317

tümen miñ ‘âşi anıñ dudak tēpretmeki birle yarlıkğay “Binlerce günahkar, onun dudak hareketi ile bağışlanacak.” KE 184r/20

Harezmi Türkçesinde üleştirme sayı ifadeleri +Ar eki ile yapıldığı gibi +n vasıta hâli eki ile de yapılabilir.

...**ikini ikini** tağı **üçün üçün** tağı **dörtün dördün** “ikişer ikişer ve üçer üçer ve dörder dörder” SAKT 415a/2

Keldi yüz miñ er kamu **bêşin otuz otuzun** “Beşer beşer, otuzar otuzar yüz bin er geldi.” KE 151v/16

2. Ad Tamlamaları

Harezmi Türkçesinde de ad tamlamaları günümüz Türkiye Türkçesindeki gibi [Ad] / [Ad], [Ad + İlgî eki] / [Ad + İyelik eki], [Ad + Ø] / [Ad + iyelik eki], [Ad + DAN] / [Ad + iyelik eki] biçiminde kurulmaktadır.

Eski Türkçeden günümüz Türkçesine kadar varlığını sürdüren [Ad] / [Ad] biçimindeki ad tamlamaları Harezmi Türkçesinde de mevcuttur. Bu öbeklerin çoğu, günümüz Türkiye Türkçesinde [Ad] / [Ad + İyelik Eki] biçiminde kurulurken Harezmi Türkçesinde [Ad] / [Ad] biçiminde ifade edilmiştir:

sırat köprü “Sırat Köprüsü” DTYSK 13b/1, **hüdhüd kuş** “Hüdhüd Kuşu” KE 149v/3, **humây kuş** “Hüma Kuşu” HŞ 615, **ömgün tamar** “şah damarı” SAKT 495a/1 16, **zühre yıldız** “Zühre Yıldızı” KE 38v/5, **ülker yultuz** “Ülker Yıldızı DTYSK 503a1/11, **hil’at ton** “hilafet elbisesi” HŞ 2515, **kıyâmat kün** “kıyamet günü” KE 1v/11, **düşenbe kün** “pazartesi günü” NF 3/11, **âşürâ kün** “aşure günü” NF 184/6, **tawuğ yıl** “tavuk yılı” AKKYB A IV 20 vb.

Harezmi Türkçesinde belirtilen ad tamlamaları Türkiye Türkçesinde olduğu gibi [Ad + İlgî eki] / [Ad + İyelik eki] yapısıyla kurulur; ancak Harezmi Türkçesinde ilgi eksiz kurulduğu halde anlam yönüyle belirtilen ad tamlaması olan öbek yapısı dikkat çekmektedir. Bu yapı dönem eserlerinde sıklıkla kullanılmaktadır.

Yûsuf du’ası isiz du’â ermes erdi. “Yusuf’un duası kötü bir dua değildi.” KE 74v/1

Sâre **Hâzer kıızı** erdi. “Sare, Hazer’in kıızıydı.” KE 43r/18

Yûsuf aydı: **Ya’kûb ewinde** ne haber bar? “Yusuf sordu: Yakup’un evinden ne haber var?” KE 79r/16

Resûl korkup **Hadice evine** kelip yattı. “Resûl as. korkup Hatice’nin evine gelip yattı.”

Yana yüz yegirmi tağı dört miñi / rusûl enbiyâlar êkinç **söz onı** “İkinci olarak, sözün doğrusu, kendisine kitap gönderilmiş ve gönderilmemiş yüz yirmi dört bin peygamber vardır (Toparlı-Argunşah 2008: 155).” MM 5

Bu **âyat ma’nîsi** ol bolur kim: “Bu ayetin manası odur ki:” NF 74/8

Ahşamqa tegi **Medîne içindeki derviş cümlesi** keldiler tağı yediler. “Akşama kadar Medine içindeki dervişlerin cümlesi geldiler ve yediler.” NF 32/16-17

İlk unsuru iyelik eki almış olan ad tamlamalarında ilgi ekinin düşürülmesi hadisesine sık rastlanır.

...tazarru ve zârîlık birle, **köz+i yaş+ı, bağır+ı baş+ı** birle aytur. “...feryat figan yalvararak, gözünün yaşı, bağırının yarası ile söyler.” NF 182/16

anı **ayağ+ı ast+ına** alıp tepesiñe aşdı “Onu ayağının altına alıp üstüne çıktı.” KE 24v/12

Harezmi Türkçesinde ilgi eksiz belirtili ad tamlamasının genellikle özel veya iyelik eki almış adlarla kurulması bu sözcüklerin nispeten belirtili bir anlatıma sahip olmasından kaynaklanır.

Türkiye Türkçesinde -mAk isim-fiil eki üzerine iyelik eki almadığından ad tamlamalarında -mAk ekli isim fiil, tamlanan konumunda bulunamaz; ancak Harezmi Türkçesinde -mAk isim-fiil eki üzerine aldığı iyelik eki ile ad tamlamalarında tamlanan konumunda bulunabilir.

Muhammedniñ aşmak+i+na münkir bolsa **Cebre’ilniñ éltmek+i+ge** münkir bolur. “Hz. Muhammed’in miraca çıktığını inkar etse onu Cebrail’in götürdüğünü de inkar etmiş olur.” KE 218r/20-21

Peygâmbar ‘as Mekkeke kirmek+i+niñ beyanı turur. “Peygamber as.’ın Mekke’ye girmesinin izahı şudur.” NF 36/2-3

Türkiye Türkçesinde -mAk ekli isim-fiil, üzerine ilgi eki alıp belirtili ad tamlaması kuramaz. Harezmi Türkçesinde bunun örneklerine rastlamak mümkündür.

Bu etmekniñ halını maña beyan qılğıl “Bunu yapmanın sebebin bana açıkla.” NF 220/6

kışsa kıılmañniñ körklügrekini, munuñ birle kim vañy kıılduk “Kıssa anlatmanın en güzelini bunun ile vahiy kııldık.” SAKT 226b/3

3. Sıfat Tamlaması

1. Harezmi Türkçesinde tamlayanı sayı sıfatı olan sıfat tamlamalarının tamlananı çoğul eki alabilir. Türkiye Türkçesinde tek bir öbek içinde aynı çokluğu işaret eden iki ayrı biçimbirim kullanılmaz. Bunun istisnaları “Kırk Haramiler, Yedi Uyurlar” gibi kalıplaşmış ifadelerle sınırlıdır. Harezmi Türkçesinde ise sayı bildiren ifadelerden sonra gelen adlar pekiştirme işlevli olarak çoğul eki alabilir. Bunun örneklerine daha çok *Kısasü’l-Enbiyâ*’da rastlamak mümkündür.

yêti yüz miñ ferışteler “yedi yüz bin melek” KE 7r/9

yêti yulduzlar “yedi yıldız” KE 66v/12

yeti miñ yeti yüz cādüluklar kördüm “yedi bin yedi yüz sihir gördüm” KE 141v/6

altı miñ kara ewler kördi “Altı bin kara ev gördü.” KE 47r/6

bêş uluğ tağlar “beş yüce dağ” KE 52v/14

ol Beytü’l-Ma’mürni **yetmiş ferışteler** kötürdiler. “O Beyt’l-Ma’mur’u yetmiş melek taşıdı.” NF 38/4-5

altı miñ kara ewler kördi “Altı bin kara ev gördü.” KE 47r/6

2. Türkiye Türkçesinde belgisizlik ifade eden “bir” sözcüğü, ada niteleme sıfatından daha yakın konumlandırılır: “Sarı saçlı ve mavi gözlü, terbiyeli bir adamla konuşuyordu.” (Çetinkaya 2019: 100). Harezmi Türkçesinde ise belgisizlik ifade eden “bir” sıfatı genel bir temayül olarak niteleme sıfatından önce kullanılır.

bu tağ bağrında **bir / hoş menzili** var “Bu dağ üzerinde bir güzel yeri var.” HŞ 545

tağı **bir / mu’teber tefsirde**... “Ve muteber bir tefsirde...” KE 9v/10

3. Türkiye Türkçesinde yaş bildiren ifadeler hâl ekleri ile genişlediğinde ad tamlaması biçiminde kurulurken (*Yirmi yaş+i+na* girdi. *Altı yaş+i+nda* çocuk. vb.) Harezmi Türkçesinde bu ifade sıfat tamlaması ile kurulur.

Toğsan yaşka yetti “doksan yaşına kadar yaşadı.” ME 83/5

kaçan kim **altı yaş**ka yitti ol şah “O şah, ne zamanki altı yaşına girdi.” HŞ 285/1

4. İsim-Fiil Öbeği

Harezmi Türkçesinde isim-fiil öbeği -mAk, -GU, -GAn, -r/-Ar/-Ur ekleri ile yapılmıştır. Bunlardan GU, -GAn, -r/-Ar/-Ur ekleri esasen sıfat-fiil ekidir. -gU ve r/-Ar/-Ur ekleri, yönelme hâli eki ile genişleyerek -mAk isim-fiil eki gibi işlev görür ve isim fiil öbeği kurar.

şamug âlem **yüzün kör+gü**+ke muhtaç “Bütün âlem yüzünü görmeye muhtaçtır.” HŞ 216

Butların **âdemîni azdur+ur+ğa** kudreti yok “Putların ademi azdırmaya kudreti yok.” KE 95v/5-6

-gAn eki ise sınırlı sayıda örnekte Harezmi Türkçesindeki -mAk ekinin işlevi ile kullanılmıştır.

bu **zârı kılğanımnı** işitü tursañ “Bu ağlamamı işitsen.” HŞ 2624

Teñri Te’âlâ ol kimersege **künde on miñ hac kıl+ğan**+ınıñ sevâbını bergey “Tanrı Taale o kişiye günde on bin hac kılmanın sevabını verecek.” MA 8/8

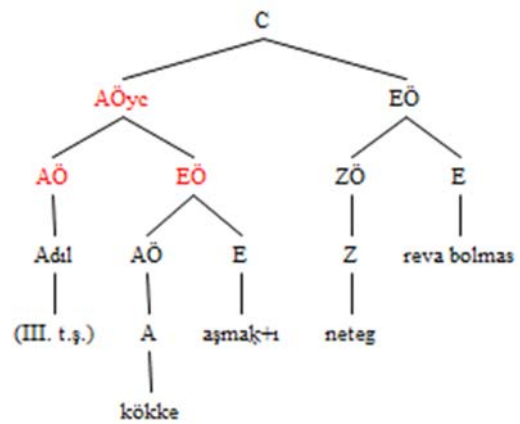
Harezmi Türkçesinde -(X)ş eki, **söküş** “sövme, küfretme” (KE 205v/19), **yörüş** “yürüyüş” (NF 373/14), **toğış** “doğuş” (NF 37/15) **batış** “batış” (NF 37/15) vb. hareket adları yapmış olmasına rağmen bu sözcüklerle kurulmuş isim-fiil öbekleri eserlerde tanımlanamamıştır.

-mA eki Harezmi Türkçesinde **sökülme** “kebab” < sököl- “kebab etmek” KE 59v/8, **eşme** “kuyu” < eş- “eşmek” ME 51/8 vb. sınırlı sayıda örnekte kalıcı adlar türetmede kullanılmıştır; Harezmi Türkçesi eserlerinde ekin isim-fiil öbeği kurduğu yapılar tanımlanamaz.

Türkiye Türkçesindeki -mA ekli yapıların yerine Harezmi Türkçesinde genellikle -mAk ekli yapılar kullanılır. Türkiye Türkçesinde -mAk isim-fiil eki üzerine iyelik eki alamazken Harezmi Türkçesinde ekin üzerine iyelik eki gelebilmektedir. Başka bir ifadeyle Türkiye Türkçesinde -mAk ekli isim fiil öbeklerine (yan cümleye) özne bağlanamazken, Harezmi Türkçesinde [Ad + İlgi hâli eki] / [Fiil + mAk + İyelik eki] yapısı ile yan cümleye özne bağlanabilmektedir.

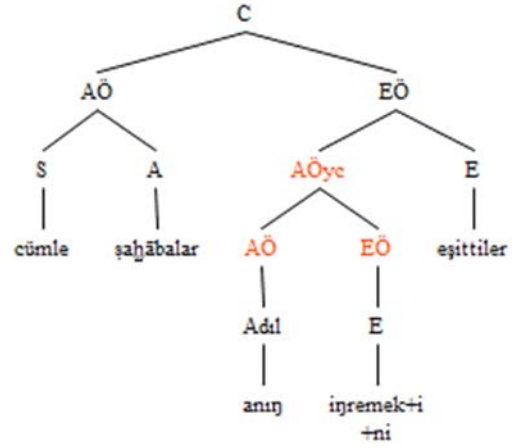
Kökke aşmak+ı neteg reva bolmas “...göge yükselmesi nasıl mümkün olmaz.” KE 218r/11

Geleneksel dilbilgisi kurallarının dışına çıkarak yukarıdaki örnekte **(III. t.ş.) / kökke aşmak+ı** ifadesini belirtili isim tamlaması değil de yan cümle olarak nitelersek gizli konumdaki ilgi ekli III. tekil şahıs adlı, yan cümle öznesi konumunda olacaktır.

Aynı durum aşağıdaki örnek için de geçerlidir.

Cümle şahâbalar **anıñ inremekini** eşittiler. “Bütün sahabeler onun inlemesini işittiler.” NF 90/16

5. Sıfat-Fiil Öbeği

Harezmi Türkçesinde sıfat-fiil öbeği -r / -Ar / -Ur, -mAs/-mAz, -GAn, -(X)gli / -(X)glU, -gUçl, -mİş, -GU, -dAçl, -dUk, -Asl ekleri ile kurulur.

1. Türkiye Türkçesinde sıfat-fiil öbeği sözdiziminde sıfat veya ad görevinde kullanılır (Delice 2012: 46). Harezmi Türkçesinde sıfat-fiil ekleri, iyelik veya hâl ekleri ile genişleyerek sözdiziminde ad veya zarf olarak da görev alabilir. Bu yönüyle Harezmi Türkçesinde fiilimsi ekleri arasında geçişkenlik göze çarpar.

a. -gAn:

Üzerine iyelik eki aldığı Türkiye Türkçesindeki -mA isim-fiil ekinin işlevini görür.

havdacka kir+gen+im+ni kördiler erdi. “Devenin üstündeki tahterevana girmemi (girdiğimi) görmüşlerdi.”

Bulunma hâli eki ile genişlediği yapılarda zarf olarak işlev görür.

Bu oğlan **atası anasığa bar+ğan+da kel+gen+de** oğrılık kılar erdi. “Bu oğlan babasına annesine gidip geldiğinde hırsızlık yapardı.” KE 130v/17-18

b. -r / -Ar / -Ur:

Harezmi Türkçesinde -r / -Ar / -Ur sıfat-fiil eki Türkiye Türkçesindeki +An, +AcAk, +DXk eklerinin işlevini de görmüştür:

Peyğambar ‘as’nuñ mescidke barur yollarında kemişür erdi “Peygamber as’ın mescide giden yollarına bırakırdı.” NF 17/11

...**keçe yat+ur** yerinde barsalar... (...gece yattıkları yere gitseler...) NF 19 14

Bulunma hâli eki ile genişlediği öbekler Türkiye Türkçesindeki -dİğInDA, -kAn zarf fiil ekleri gibi işlev görür.

İbrâhim ‘aleyhi’s-selâm **yoldın keç+er+de** ölüg tewe kördi. “İbrahim as. yoldan geçerken ölü bir deve gördü.” KE 54v/12-13

c. -gU:

Üzerine iyelik eki alarak genişlediği öbekler sözdiziminde ad olarak işlev görür.

Kıyametğa tegi özge kel+gü+si yok “Kıyamete kadar başkasının geleceği yok.” KE 214v/8

Bulunma hâli eki ile genişlediği yapılarda Türkiye Türkçesindeki -dİğInDA, -kAn zarf-fiil ekleri gibi işlev görür.

Küçey boldı işim bolgu+da **āsān < āsān bol+gu+da** “İşim kolayken zor oldu.” HŞ 968

Üzerine yönelme hâli eki aldığında Türkiye Türkçesindeki -mA isim-fiil eki gibi işlev görür.

Kiminiñ kıyruqın tart+gu+ğa kimersenin kıvveti yetmes erdi. “Bazısının kıyruğunu çekmeye kimsenin kıvveti yetmezdi.” KE 26r/21

d. -mİş:

Üzerine bulunma hâli eki aldığında Türkiye Türkçesindeki -dİğİnDA zarf fiil eki gibi işlev görür.

Nüh **könli taruq+mış+da** eşgekke aydı: “Nuh, gönü daraldığında eşeğe söyledi.” KE 24v/17

-mİş eki, Harezmi Türkçesinde iyelik eki ile genişlediği yapılarda Türkiye Türkçesindeki -DXk, -mA fiilimsi ekleri gibi işlev görür.

Unutsa boğazlarda mü’min kişi / idi zikrin aymak **helâl kılmış** “Mümin kişi hayvan keserken Allah’ın adını söylemeyi unutsa bile kestiği helaldir.” MM 241

Mücerred **bu tekbîr bile uymuş** / dürüst muhtediniñ **namâz kılmış** “İmama uyan kişinin sadece tekbir ile imama uyması ve namazı kılmaması uygundur.” MM 130

Türkiye Türkçesinde -miş sıfat-fiili eki üzerine doğrudan iyelik almaz. Harezmi Türkçesinde -mİş ekinin üzerine iyelik eki almış biçimiyle kullanımına özellikle “var” ve “yok” yüklemli cümlelerde sıklıkla rastlanır.

Men Muhammedke sormuş+um yoq “Benim Hz. Muhammed’e sormuşluğum yok.” NF 14/6

...amma **edğülük körmiş**+im az turur. “... ama iyilik gördüğüm azdır.” KE 107r/1

Bu vaqtqa tegi ta’am tatmış+ımız yoq “Bu vakte kadar yemek yemişliğimiz yok.” NF 173/1-2

e. +(X)glI / +(X)glU ve +gUçI sıfat-fiil ekleri günümüz Türkçesindeki +An sıfat-fiil eki gibi işlev görmüştür:

...**Tengidin özge bil+güç**i yok. “Tanrıdan başka bilen yok.” KE 151v/4

sendin kedin kel+igli oğlanların ma mundağ ikrâr kılsalar... “Senden sonra gelen çocukların da böylece ikrar etseler...” KE 12v/10

2. Türkiye Türkçesinde [Ad unsuru + İlgı Eki] / [Fiil + Sıfat-Fiil Eki + İyelik Eki] biçiminde kurulan yapılar Harezmi Türkçesinde ilgi ve iyelik eksiz kurulabilir. Bir başka ifadeyle “**Ayşe’nin gel+ece(ğ)+i gün**”, “**Sanatçının söyle+di(ğ)+i şarkı**.” vb. örneklerde sıfat-fiiller Türkiye Türkçesi sözdiziminde özne alacağı zaman özneyi kendisine ad tamlaması biçiminde bağlarken Harezmi Türkçesinde özne sıfat-fiile doğrudan bağlanabilir.

kıyâmet kelgü künge teği ‘ömr tiledi. “Kıyametin geleceği güne kadar ömr diledi.” KE 9v/7

Yukarıdaki cümlede **kıyâmet kelgü** “kıyametin geleceği” yancümlesinin öznesi **kıyâmet** sözcüğüdür ve bu sözcük yan cümleye Türkiye Türkçesindeki gibi ad tamlaması biçiminde değil doğrudan bağlamıştır. Aşağıdaki örnek konuyu daha net bir şekilde açıklamaktadır. **kimerse körmez** “kimsenin görmediği” yan cümlesinin öznesi **kimerse** ögesi, yükleme doğrudan bağlanmıştır.

kimerse körmez yerde boğuzlap kıltürgil (Kimsenin görmediği yerde boğazlayıp getir.) NF 428/11

6. Zarf-Fiil Öbeği

Harezmi Türkçesinde zarf-fiil öbekleri -A, -U, -p / -Ip / -Up, -GAç, -GAlI / -GAlU / -AlI, -GInçA / -GUuçA / -KUuçA / -InçA, -GUçA, -bAN / -IbAn / -UbAn, -ArAK, -ken, -mAdIn ekleri ile kurulur.

Harezmi Türkçesinde, sıfat-fiil öbeği bahsinde açıklandığı gibi, sıfat fiil ekleri -mİşdA, -gUçA, -gUdA, -gAndA, -ArDA/-UrDA biçimleriyle üzerine aldıkları hâl ekleri ile zarf-fiil eki gibi işlev görür.

-I, -U zarf-fiil ekleri, -A ekinin etkisi altında Eski Anadolu Türkçesi içinde Türkiye Türkçesine kadar gelemeyen erimiştir (Korkmaz 2009: 984). Türkiye Türkçesinde -A zarf-fiil eki, -A....-A biçiminde ikileme oluşturarak kullanılırken Harezmi Türkçesinde -A, -I, -U zarf-fiil ekleri tek başına kullanılabilir ve zarf-fiil öbeği kurar.

İdi atın tut+a ant içti şirin “Şirin Allah’ın adını anarak ant içti.” HŞ 1348

mürîd yolını **montég bil+ü** yörise / teger maşşudınğa bu nefis qorisâ (Mürîd, yolu böyle bilip yürürse ve bu nefis de fırsat verirse dileğine ulaşır (Toparlı & Argunşah 2008: 189). MM 355

7. Edat Öbeği

Harezmi Türkçesinde edat öbeklerinin Türkiye Türkçesinden farkı, edatların kullanım nüansları ile sınırlıdır.

1. Türkiye Türkçesinde *gibi* edatının zamire eksiz bağlanmasına ağızlarda rastlanır. Harezmi Türkçesinde de *teg* “gibi” edatı zamirlere ilgi eksiz bağlanabilir.

Men teg körklügge köñlüñ bolmas mu “Benim gibi güzel birine gönlün düşmez mi?” KE 81r/9

Şen teg âdem-î men “Senin gibi insanoğluyum.” KE 153r/3

2. *berü / beri / birü* “beri” edatı bazı durumlarda Türkiye Türkçesindeki *+A doğru* edatı işlevi ile kullanılmıştır. Bu durumda kendinden önceki ada yer-yön hali eki ile bağlanmıştır

Aña+ru / berü yarıştılar “Oraya doğru yarıştılar.” ME 123/2

3. Türkiye Türkçesinde bulunma hali eki ile ifade edilen bazı durumlar için “içre” edatı sıkça kullanılmıştır:

... **vitir / içre** vâcip turur... “Vitir namazında vaciptir.” MM 109

Üçinç qat içre erdi “Üçüncü kattaydı.” NF 360/9

Sefer içre qalmış namazın mukim / oqır bolsa hükmi sefer saqışi “Mukim (yerleşik olan) yolculukta kılınmadan kalmış namazını yolculuk namazı sayısınca kılmalıdır (Toparlı-Arunşah 2008: 172)” MM 180

4. Türkiye Türkçesinde *-mAsl için* biçiminde kurulan edat öbeği Harezmi Türkçesinde emir kipi ekiyle *-In için* biçiminde kurulur.

hüküm kılsın için vaqt atanmış “Hüküm vermesi için zaman tanınmış.” SAKT 130b/6-7

yârânlâr işitmesün için meni yığlayur kördi “Dostlar işitmesin diye beni ağlarken gördü.” KE 234v/3-4

8. Bağlama Öbeği

Harezmi Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında bağlama öbeklerinin kuruluşu açısından belirgin farklar yoktur. Mevcut farklar bağlaçların kullanım özellikleri ile sınırlıdır. Örneğin; Harezmi Türkçesinde *taqı* bağlacı, dönem içerisine “ve, *halbuki, oysa, de, hem de, fakat, yahut, veya, yine*” manalarıyla kullanım alanı en geniş bağlaçtır. Bağlacın; hem pekiştirme hem de cümle başı

bağlacı olarak kullanılabilmesi; sıralama, denkleştirme işlevi ile bağlama öbekleri kurması dikkat çekicidir¹.

Sayı öbeği bahsinde de ifade edildiği gibi Harezmi Türkçesinde *tağı* bağlacı ile bağlama öbeği biçiminde kurulmuş sayı ifadeleri mevcuttur. Bu sayı ifadesinde *tağı* bağlacından sonra gelen sayı toplama ilgisi ile önceki sayıya bağlanır.

tëve **kırk tağı altı** bolsa sanı zekât dört yaşında erek “Develerin sayısı kırk altı olunca zekat olarak dört yaşında bir deve gerek.” MM 207

Cümlesi **miğ tağı altı yüz** kişi erdi. “Hepsi bin altı yüz kişiydi.” NF 37/3-4

Türkiye Türkçesinde ikiden fazla sıralanan unsur bulunduğu zaman sıralama bağlacı, genel temayül olarak, en son iki unsurun arasında yer alır. Harezmi Türkçesinde ise sıralanan her bir unsurun arasına sıralama bağlacı gelebilir.

Hâdîcedin üç oğul boldı **Ķâsım ve Tâhir ve Tayyib**, dört kız erdi **Fâtıma, Zeyneb ve RuĶiyye ve Ümmü Ķülşüm**. “Hatice’den üç oğlu oldu: Kasım, Tahir ve Tayyip. Dört kızı vardı. Fatıma, Zeynep, Rukiye ve Ümmü Gülsüm.” KE 198r/18-19

Tağı **qıyâmet küni tağı Şirât tağı tarâzü tağı su’al tağı hisap** cümlesi haktır tęp bilmek gerek. “Kıyamet günü, Sırat köprüsü, terazi, soru ve hesap gününün hepsi haktır diye bilmek gerek.” NF 230/8-9

9. Kısaltma Öbekleri

Kısaltma öbeklerinin yapı ve kullanımları ile ilgili Harezmi Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında belirgin farklılıklar belirlenememiştir.

Harezmi Türkçesinde *-n* vasıta hâli eki dönem içinde işleliğini giderek yitirmiş, *birle/bile/birlen* edatlarının kullanım sıklığı buna paralel olarak artmıştır (Kalsın 2013: 65). Bu nedenle Harezmi Türkçesinde *-n* eki ile kurulan vasıta hâli öbekleri birkaç örnekle sınırlı kalmış, çoğunlukla *birle/bile/birlen* edatları ile kurulmuştur.

ķamuğı **gevher birle / bezeklig** dört ķapugluk taht erdi “Hepsi mücevherle bezeli dört kapılı tahtı.” KE 147r/4

Türkiye Türkçesinde ad tamlaması biçiminde kurulan zaman ifadeleri Harezmi Türkçesinde ilgi öbeği biçiminde ifade edilir.

Târîh toķuz yüz yegirmi toķuzda, mübarek **Şafer ayının / on üçüncü kün** irdi. “Tarih, dokuz yüz yirmi dokuzda, mübarek Safer ayının on üçüncü günüydü.” AKKYB KA2/22

Mubârek şafer ayınuğ yigirmi altıncı kün, düşenbe kün Orda-yı Mua’zzam Ķırķ Yir’de sarâyda bitinildi. AKKYB K.1/52-53

10. Birleşik Fiil Öbeği

a. Ad Unsuru / Yardımcı Fiil

Harezmi Türkçesinde *bol-*, *kıl-*, *yap-*, *et-*, *eyle-*, *er-/ir-*, *tur-*, *i-* yardımcı fiilleri ad unsuru üzerine getirilerek yardımcı fiil olarak kullanılır. Bunlardan *kıl-*, *yap-*, *eyle-* ad unsurlarının üzerine gelerek

¹ Aktan, *tağı* bağlacının sözdizimsel işlevlerini detaylı bir şekilde ele almıştır: Aktan, B., “NEHCÛ’L-FERÂDÎS’in Cümle Yapısı ile ‘TAĞI’ VE ‘KİM’ Bağlaçlarının Kullanılışı”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı 16, Aralık 2016.

onlardan birleşik fiil yapar. *er-/ir-, tur-, i-* ise adların üzerine gelerek ek fiil olarak bildirme işlevi görür. *bol-* yardımcı fiili de hem birleşik fiil kurma hem de ek fiil işlevi ile kullanılır.²

kıl- yardımcı fiili, Türkiye Türkçesinde nadir kullanılırken Harezmi Türkçesinde kullanımı çok yaygındır. Genellikle geçişli fiiller teşkil eder. Harezmi Türkçesindeki *kıl-* yardımcı fiilinin yerini Türkiye Türkçesinde *et-, yap-, ol-* yardımcı fiili alır.

secde kıl “secde et-” KE 9r/2, **defn kıl** “defnet-” KE 11r/3, **yazuğ kıl** “günah işle-” KE 15r/13, **haram kıl** “haram et-” HŞ 167, **uluğluğ kıl** “büyüklik göstermek” HŞ 362, **şabr kıl** “sabret-” HŞ 631, **kulluğ kıl** “kulluk et-” HŞ 895, **tevbe kıl** “tövbe et-” MN 48, **taħammül kıl** “taħammül et-” NF 1/14, **bina kıl** “inşa etmek” NF 38/7, **pişimân kıl** “pişman olmak” NF 203/17 vb.

b. Fiilimsi / Yardımcı Fiil Yapısındaki Birleşik Fiiller

1. Fiil + Sıfat-fiil eki / Yardımcı Fiil Yapısındaki Birleşik Fiiller

Türkiye Türkçesinde birinci unsur sıfat fiil eki almış olan birleşik fiiller *ol-* veya *bulun-* yardımcı fiilleri vasıtasıyla kurulur (Karahana 2014: 74). Harezmi Türkçesinde ise *sıfat-fiil + yardımcı fiil* yapısındaki birleşik fiiller *bol-, kıl-* yardımcı fiilleri ile kurulmuştur. *kıl-* yardımcı fiili *-Ar ve -mAs / -mAz, -gAn; bol-* yardımcı fiili ise *-mlş, -mAs / -mAz, -Ar / -Ur, -AsI, -gU, -GUçI, -gAN, -(X)gII / -(X)glU, -dUk / -dlk* sıfat-fiil eki almış olan fiilimsiler ile birleşik fiil teşkil etmiştir.

bol-

eger meniñ tēp ħarc kılsam **minnet kılmış / bolğay** men “Eğer (o mal) benim diye harcasam minnet etmiş olacağım.” KE 193r/5-6

dost dostқа **rahmet kılar / bolur** “Dost dosta rahmet eder olur.” KE 214r/6-7

alarnıñ ünleri **çıkmas / boldı** (Onların sesleri çıkmaz oldu.) KE 98v/15

oñarası / boldı tam “Bina onarılacak oldu.” ME 217/6

...sağınga akıp **çıkmağı / bolsalar**... “akıp dışarıya çıkmayacaksa” MM 79

ata ananı **āzārlağan / bolsa** “Büyük anneni azarlayan olsa...” KE 156r/7

ündedi İdisini, **yanığlı / bolup** anıñ tapa. “Andı Allah’ımı, yönelen olup onun tarafa.” SAKT 438b/9

açığ toprak **yēğüçi / boldı** “Acı toprak yiyen oldu.” KE 13r/6

...Şāmğa barur tēp **işitdük bolğay** mu... “...Şam’a gider diye işitmiş olacak mı...” KE 187r/12

kıl-

...közsizni **körer / kılar** men “Gözsüzü görür hale getiririm.” KE 170v/6

yalktırdı anı istekler birle, **umas / kıldı** anı hācatlar birle “İstekler ile onu usandırdı, istekleri ile onu yapamaz kıldı.” ME 30/4

...taşқа tapunğan ‘Ömerni Teñriğa **tapunğan kılar** “...taşқа tapınan Ömer’i Tanrı’ya tapınan eyler.” KE 166r/15-16

² Bildirme işlevi ile kullanılan yardımcı fiiller, cümlede ek gibi işlev gördüğünden biçimbilgisi içinde yer almalıdır. Bu nedenle çalışmada yardımcı fiillerin bildirme işlevi ile kullanıldığı yapılar birleşik fiil olarak ele alınmamıştır.

2. Fiil + İsim-fiil eki / Yardımcı Fiil Yapısındaki Birleşik Fiiller

Harezmi Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak sınırlı sayıda da olsa *-mAk bol-* yapısında kurulmuş birleşik fiiller tanıklanmaktadır. Tanıklanan örneklerde bu yapı, cümleye kesinlik veya istek anlamı katmıştır.

Bu sözge öçeştiler, beş yılda bu iş bolmasa Ebü Bekr beş tewe **bêrmek / boldı**. “Bu söz üzerine intikam almak istediler, beş yılda bu iş olmasa Ebu Bekir beş deve ver(ecek).” KE 230v/14

Bular mundın **çıkmağ / boldı**, olar andın **kelemek / boldılar** kılıç birle sizlerni kırarlar “Bunlar buradan çıkacak oldular, onlar oradan gelecek oldular, onlar sizleri kılıçla kırarlar.” KE 204r/10

3. Fiil + Zarf-fiil eki / Yardımcı Fiil Yapısındaki Birleşik Fiiller

a. Yeterlilik Birleşik Fiili

Harezmi Türkçesinde yeterlilik birleşik fiili *Asıl Fiil + -A/-I/-U / bil-*, *Asıl Fiil + -Ø / u-*, *Asıl Fiil + -A / al-* yapılarında kurulur.

* Asıl Fiil + -A/-I/-U / bil-

Türkiye Türkçesinden farklı olarak yapının olumsuz biçimi bil- yardımcı fiili üzerine getirilen olumsuzluk eki ile yapılır. *bil-* ile yapılan yeterlilik birleşik fiili, Harezmi Türkçesinde genellikle olumsuz biçimi ile tanıklanır.

tuta / bilmez yarmaknı “Parasını tutamaz.” ME 53/7

bu yarığ birle **sançışa bilmes** men “Bu zırh ile savaşmam.” KE 133v/2

* Asıl Fiil + -Ø / u-

u- fiili, yardımcı fiil olarak kullanıldığı yapılarda eyleme yeterlilik anlamı katar. Birleşik fiil kurduğu yapılarda zarf-fiil eki ile kaynaşmıştır.

Säre adın **sabr kıl/umadı**. “Sare daha sabredemedi.” KE 48r/17

* Asıl Fiil + -A / al-

al- yardımcı fiili Harezmi Türkçesinde genellikle olumsuz yapılarda kullanılmıştır. Yardımcı fiil olarak kullanıldığında eyleme yeterlilik ifadesi katar.

bu körk birle kul bolsa erdim bahāmnı kim **bêre algay** erdi? “Bu güzellik ile köle olsaydım fiyatımı kim karşılayabilecekti?” KE 73r/1

...köp hayf işler boldı irse kişimiz **bara / almağanı** ol sebebdir irdi. “...çok haksız işler olduğundan adamlarımızın gelememesi o sebeptendi.” AKKYB A4/14

b. Süreklilik Birleşik Fiili

Harezmi Türkçesinde süreklilik birleşik fiili *Asıl fiil + -Ip/-A/-U / kal-*, *Asıl fiil + -A/ -U/ -Ip / tur-*, *Asıl Fiil + -A/-U / başla-*, *Asıl Fiil + -Ip / yörü-* yapılarıyla teşekkül edilir.

Türkiye Türkçesindeki *Asıl fiil + -mA+(y)A başla-* yapısı Harezmi Türkçesinde *Asıl fiil + -A/ -U başla* yapısı ile kurulur.

‘Ömer razhu **yığlayu / başladı**. “Ömer ra. ağlamaya başladı.” NF 107/6

saça / başladılar gül özre ‘anber “Gül üzerine anber saçmaya başladılar.” HŞ 555

c. Tezlik Birleşik Fiili

Harezmi Türkçesinde devamlılık, anılık, tezlik ifade eden birleşik fiiller *kel-/kil*, *ber-/bir-*, *kop-*³ yardımcı fiilleri ile kurulur. Bu yardımcı fiiller asıl fiile -A, -U, -I zarf fiil ekleri ile bağlanır. Harezmi Türkçesinde yardımcı fiillerin Türkiye Türkçesine göre çeşitliliği dikkat çekmektedir.

Maña men saña oğrasam arkañdın eki arslan **köpa / kelp** maña hamle kıılır. “Ne zaman ben sana uğrasam, arkamdan iki aslan ortaya çıkıp bana hamle yapar.” KE 110r/16-17

Maña azıq **kılu / berge**l. “Bana azıq yapiver.” NF 7/8

oturmuş irdi terkin **öre / köptı** “Oturmuştu, hemen ayağa kalkiverdi.” HŞ 687

d. Yaklaşma Birleşik Fiili

Harezmi Türkçesinde ve Türkçesinde yapı Asıl Fiil + -A/-U / yaz- biçiminde kurulur. Harezmi Türkçesinde bir örnekte devrik biçimde tanımlanmıştır.

Aydılar: Emdi kelding hak birle. Boğazladılar anı, tağı **yazmadılar kılu**. < Aydılar: Emdi kelding hak birle. Boğazladılar anı, tağı **kılu / yazmadılar**. “Söylediler, şimdi hak ile geldin. Boğazladılar onu, az daha yapmayacaklardı.” SAKT 10b/5

Sonuç

Öge dizilişi bakımından her iki lehçede sözcük öbekleri benzerlik göstermektedir. İki lehçe arasında farklar, sözcük öbeklerinin kuruluşunda görev alan eklerden ve sözcük öbeklerinin sözdiziminde farklı işlevlerle kullanılabilmesinden kaynaklanır.

* Harezmi Türkçesinde *tağı* bağlacı ile bağlama öbeği biçiminde kurulmuş sayı ifadesi mevcuttur.

* Harezmi Türkçesinde sayı öbeği, sözdiziminde tür değiştirici herhangi bir ek almadan doğrudan zarf görevi ile kullanılabilir.

* Harezmi Türkçesinde +n vasıta hâli eki ile yapılmış üleştirme sayı öbekleri mevcuttur.

* Harezmi Türkçesinde belirtisiz ad tamlaması biçiminde kurulduğu halde anlam bakımından belirtili ad tamlamasını oluşturan öbek yapı dikkat çekmektedir.

* Eski Türkçeden beri kullanılan [Ad] / [Ad] biçimindeki ad tamlaması Harezmi Türkçesinde de sıklıkla kullanılmıştır.

* Harezmi Türkçesinde -mAk isim-fiil eki ad tamlamasının tamlayan ve tamlanan unsurlarında bulunabilir.

* Harezmi Türkçesinde sayı sıfatları ile kurulmuş sıfat tamlamasının tamlananı çoğul eki alabilir.

* Harezmi Türkçesinde fiilimsi ekleri arasında geçişkenlik fazladır. Aynı fiilimsi eki, farklı kategorilerde fiilimsi öbeklerinin teşkilinde kullanılabilir.

* Türkiye Türkçesindeki -mA isim-fiil ekli yapıların yerine Harezmi Türkçesinde -mAk ekli yapılar kullanılmıştır.

* Edat öbekleri bakımından iki lehçe arasında belirgin farklar yoktur. Mevcut farklar da edatların kullanım nüansları ile ilgilidir.

³ kop- yardımcı fiiline Hacıeminoğlu (1997, s.183) ve Toparlı ((1987, s.41) tezlik; Aguşah (2011, s.162) süreklilik fiilleri arasında yer vermiştir.

Kısaltmalar:

- NF: Nehcü'l-Ferâdîs
KE: Kışaşü'l-Enbiyâ
ME: Mukaddimetü'l-Edeb
MM: Mu'înü'l-Mürîd
HŞ: Husrav u Şîrîn
AKKYB: Altın Ordu, Kırım, Kazan Yarlık ve Bitikleri
KA: Kazan
K: Kırım
SAKT: Satır Arası Kuran Tercümesi
C: Cümle
EÖ: Eylem Öbeği
AÖ: Ad Öbeği
AÖyc: Ad Öbeği-Yan Cümle
A: Ad
S: Sıfat
E: Eylem
Z: Zarf
ZÖ: Zarf Öbeği

KAYNAKLAR

- ARGUNŞAH, M., SAĞOL YÜKSEKKAYA, G., & TABAKLAR, Ö. (2011). Karahanlıca Harezmi Kıpçakça Dersleri. Ankara: Kesit Yayınları.
- ATA, A. (1997). Kışaşü'l-Enbiyâ. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- ÇETİNKAYA, B. (2019). Türkiye Türkçesi III Sözcük Türleri. Ankara: Gazi Kitabevi.
- DELİCE, H. (2012). Türkçe Sözdizimi. İstanbul: Kitabevi Yay.
- ECKMANN, J. (2011). Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar. Ankara: TDK Yay.
- ECKMANN, J. (2014). Nehcü'l-Ferâdîs . Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- HACIEMİNOĞLU, N. (1997). Harezmi Türkçesi ve Grameri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- HACIEMİNOĞLU, N. (2000). Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KALSIN, Ş. (2013). Harezmi Türkçesi Grameri İsim. Ankara: Gazi Kitabevi.
- KARAHAN, L. (2014). Türkçede Söz Dizimi. Ankara: Akçağ Yay.
- KORKMAZ, Z. (2009). Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi. Ankara: TDK Yay.

ÖZKAN, A., TOKER, M., & AŞCI, U. (2016). Tütkiye Türkçesi Sözdizimi. Konya: Palet Yay.

ÖZYETGİN, M. (1996). Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

SAĞOL, G. (1993). Harezmi Türkçesi Satır Arası Kuran Tercümesi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

TOPARLI, R. (1987). Harezmi Türkçesi. Sivas: Dilek Ofset.

TOPARLI, R., & ARGUNŞAH, M. (2008). Mu'înu'l-Mürîd. Ankara: TDK Yay.

YÜCE, N. (2014). Mukaddimetül'l-Edeb. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.